

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ
MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN SEMANTİK-SİNTAKTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: **Səkinə Vidadi qızı Şərifova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Dil tarixi və Azərbaycan dialektologiyası şöbələrində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Sənubər Ələvsət qızı Abdullayeva

filologiya elmləri doktoru, professor
İbrahim Məhəmməd oğlu Bayramov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Sevinc Baris qızı Qəmbərova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya surası

Dissertasiya surasının sədri:

akademik

Möhsün Zelləddin oğlu Nağısoylu

Dissertasiya surasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor

Nadir Baloğlan oğlu Məmmədli

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XIX yüzillikdə Azərbaycan ədəbi dilinin bütün keyfiyyətlərini nəsr və dramaturgiya dili ilə realistcəsinə oxucusuna çatdıran Mirzə Fətəli Axundzadə dramaturq, nasir, filosof, tənqidçi, əlifba islahatçısı kimi tanınmışdır. Böyük mütəfəkkirin fəlsəfi görüşləri, həyatı əksətdirmə üsulları daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. B.Çobanzadə, Ə.Haqverdiyev, Ə.Dəmirçizadə, M.Cahangirov, M.Hüseyn, T.Hacıyev, Q.Kazımov, Ə.Sadıqov, S.Murtuzayev, M.Adilov, S.Mehdiyeva, V.Adilov və başqaları M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilini müxtəlif cəhətdən tədqiq edərək, dəyərli fikir və mülahizələr söyləmişlər. Lakin milli dramaturgiyanın, realist bədii nəsrin banisi, Azərbaycan dilində ilk fəlsəfi traktatın yaradıcısı olan M.F.Axundzadənin əsərləri dil və üslub baxımından o qədər zəngindir ki, bu haqda yazılan hər bir tədqiqat işi özlüyündə yeni və aktualdır. Böyük mütəfəkkir Azərbaycan ədəbi dili tarixində özünəqədərki və özündənsonrakı dil nümunələrinin müqayisə mərkəzi olmuşdur. Artıq XIX yüzilliyin ikinci yarısında M.F.Axundzadənin yazı üslubu istər mətbuatda, istər dərsliklərdə, istərsə də bədii əsərlərdə öz təsirini göstərməkdə idi.

Əsərlərində gülüşdən bir priyom kimi istifadə edən sənətkar istər komediyalarında, istərsə də "Aldanmış kəvakib" povestində və "Kəmalüddövlə məktubları" fəlsəfi traktatında xalqı maarifləndirməyə çalışmışdır. Onun komizmdən bir vasitə kimi geniş şəkildə istifadə etməsi səbəbsiz deyildi. Komizmi *"satira və yumor üzərində dayanan böyük qüvvə"*¹ adlandıran prof. Q.Kazımov yazır: *"Komizm insanın təbiətindən doğur. O, xalqın ruhundadır. Ustadların yaradıcılığına da xalqdan gəlib, onun folklorundan süzülüb. Usta sənətkar onu xalqdan alıb cilalayır və xalqın özünə qaytarır"*.²

---

¹ КЯЗЫМОВ, Г.Ш. Теория комического / Г.КЯЗЫМОВ. – Баку: Асполиграф, – 2004, – с. 10.

²Казимов, Q.Ş. Seçilmiş əsərləri: / [10 cildə] / Q.Kazımov. – Bakı: Nurlan, – c. 2. – 2008, – s. 9.

M.F.Axundzadə məhz bu niyyətlə əlyazmaları üzərində çox diqqətlə işləmiş, sözün, cümlənin ifadə edə biləcəyi mənanı təkrarən yoxlamışdır.

M.F.Axundzadənin dil və üslubu ilə bağlı olan, lakin indiyədək sistemli şəkildə araşdırılmayan və tədqiqinə daha çox ehtiyac duyulan məsələlərdən biri müəllifin əsərlərinin dilində müşahidə olunan mürəkkəb cümlələrdir. Semantik-struktur cəhətdən bir-birinin təkrarı olmayan, ikikomponentli, çoxkomponentli, bəzən də zəncirvari cümlələr şəklində qurulan, yaxud dialoji, monoloji nitq şəklində təqdim olunan mürəkkəb cümlələr müəllifin məqsəd və niyyətini oxucuya çatdırmaqda başlıca vasitəyə çevrilmişdir.

Ümumiyyətlə, mürəkkəb cümlə fikrin ifadə olunmasında sadə cümləyə nisbətən daha imkanlıdır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə fikrin çatdırılma imkanlarını artırmağa daha çox ehtiyac duyulur. Bunun üçün yalnız qrammatik quruluş deyil, cümlənin semantik yükü də başlıca rol oynayır. Cümlənin qrammatik yükünü baş üzvlər daşdığı halda, semantik yükünü intonasiya, məntiqi predikativ vurğu və ya aktuallaşmış üzv daşıyır.

Son dövrlərdə mətn dilçiliyinə diqqətin artırılması dilçilərin bu sahədə böyük uğurlar əldə etməsinə gətirib çıxarmışdır. Artıq yalnız müasir dil deyil, dil tarixi materiallarının da mikromətnlər baxımından tədqiqinin vaxtı çatmışdır. Belə ki, M.F.Axundzadənin əsərlərində işlənən mürəkkəb cümlənin sintaktik bütövlər kontekstində tədqiqi, dialoji-monoloji nitqdə mətni mürəkkəb cümlələrin, eləcə də sintaktik bütövlərin sərhədinin müəyyən-ləşdirilməsi, semantik diferensiaslaşmanın öyrənilməsi müsbət nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Azərbaycan dilinin inkişaf tarixini, canlı xalq danışığı dilinin əsasını təşkil edən dialekt və şivələri, XIX yüzilliklə müqayisədə dilimizin bugünkü mənzərəsini öyrənmək baxımından da M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilini, o cümlədən bu əsərlərdə işlənmiş mürəkkəb cümlələri geniş şəkildə semantik-sintaktik cəhətdən tədqiq etmək çox önəmlidir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. M.F.Axundzadənin komediyalarında, “Aldanmış kəvakib” povestində, “Kəmalüddövlə məktubları” fəlsəfi traktatında, ayrı-ayrı şəxslərə Azərbaycan dilində

yazdığı məktublarda işlənmiş mürəkkəb cümlələr tədqiqatın əsas obyektidir. Tədqiqatın predmeti isə M.F.Axundzadənin əsərlərində işlənmiş mürəkkəb cümlələrin semantik-sintaktik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi M.F.Axundzadənin həm təhkiyə, həm də tipin dilində mətn və ya cümlə şəklində qurulmuş sintaktik bütövləri və bu sintaktik bütövlər içərisində özünə yer alan mürəkkəb cümləni müəyyənləşdirmək, onları semantik və sintaktik cəhətdən araşdırmaq, böyük mütəfəkkirin Azərbaycan dilinin inkişafında xidmətlərinin müəyyən bir hissəsini üzə çıxarmaqdır. Bununla əlaqədar olaraq, tədqiqat aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyi nəzərdə tutur:

- durğu işarələrinin işlənmədiyi bir dövrdə tabesiz, tabeli və qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin qrammatik və məntiqi-semantik bütövlük sərhədini müəyyənləşdirmək;

- zəncirvari mürəkkəb cümlələrdə davamlılıq prosesini izləmək;

- mürəkkəb cümlənin semantik-struktur bütövlüyünü əlaqələndirən vasitələri dəqiqləşdirmək;

- dialoji və monoloji nitqdə mürəkkəb cümlənin təqdim olunması yollarını aşkar etmək;

- qrammatik dəyişmələrin semantik, semantik dəyişmələrin qrammatik struktura təsirini yoxlamaq;

- sintaktik və semantik paralelliyi üzə çıxarmaq;

- semantik strukturda intonasiyanın, məntiqi predikativ vurğunun, aktuallaşmanın, inversiyanın rolunu şərh etmək;

- mürəkkəb cümlənin modallaşmağa doğru transformasiyasının təzahür formalarını aydınlaşdırmaq;

- təhkiyə, yaxud tipin dilində məqsədli şəkildə işlənmiş mürəkkəb cümlələrin semantik-struktur mahiyyətini açmaq;

- M.F.Axundzadənin dil və üslub baxımından Azərbaycan dilinin inkişafında böyük xidmətləri olduğunu bir daha göstərmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya təsviri, tarixi-müqayisəli metodlar əsasında yazılmış, yeri gəldikcə semantik-sintaktik və kontekstual təhlil üsulundan istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiyyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

– M.F.Axundzadənin dil-üslub xüsusiyyətlərini, tənqidi gülüş yolu ilə fikrini çatdırmaq istəyini, mətnaltı mənalara onun əsərlərində işlənən mürəkkəb cümlələr və ya sintaktik bütövlər daha yaxşı səciyyələndirə bilər;

– bu cümlələr özü də sadə və mürəkkəb tərkibli olmaqla iki qrupa ayrılır: a) sadə tərkibli (ikikomponentli mürəkkəb cümlələr); b) mürəkkəb tərkibli (çoxkomponentli, qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr, mətni mürəkkəb cümlələr, davamlılıq prosesinə malik zəncirvari mürəkkəb cümlələr);

– M.F.Axundzadə bəzən tipin xarakterini açmaq üçün mürəkkəb cümlə və ya sintaktik bütövlərdən bir priyom kimi istifadə etmişdir;

– mürəkkəb cümlələrdə fikri ifadə etmə imkanları daha genişdir və dilin inkişafını şərtləndirən amillərdən biridir;

– mürəkkəb cümlənin və ya sintaktik bütövün hüdudu məntiqi-semantik və kommunikativ-funksional tamlığa bağlıdır, bu tamlığı yaradan isə əlaqələndirici vasitələrdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. M.F.Axundzadənin əsərlərində işlənmiş mürəkkəb cümlələr ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə semantik-sintaktik cəhətdən, həmçinin sintaktik bütövlər kontekstində tədqiqata cəlb olunur. Durğu işarələrinin işlənmədiyi bir dövrdə qələmə alınmış bu yazılı nümunələrdə mürəkkəb cümlənin, yaxud sintaktik bütövlərin semantik-struktur sərhədi müəyyənləşdirilir; dialoji və monoloji mətnlərdə, zəncirvari mürəkkəb cümlələrdə əlaqələndirici vasitələrin köməyi ilə həm məntiqi-semantik, həm də kommunikativ-funksional tamlıq bərpa olunaraq təhlil edilir. Sintaktik və semantik paralelliklər üzə çıxarılır. Bunun üçün yeri gəldikcə özünəqədərki və özündənsonrakı ədəbi nümunələrlə, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri ilə müqayisələr aparılır, lazımi məqamlarda ədəbin əlyazmalarına müraciət olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində müşahidə olunan mürəkkəb cümlələrin semantik-sintaktik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi mürəkkəb cümlənin tədqiqı üçün lazım gələn bəzi məsələlərə açıqlama gətirir. Belə ki, fikrin

ifadəsinə xidmət edən mürəkkəb cümlə yalnız qrammatik deyil, həm də semantik vahiddir. Mürəkkəb cümlənin anlaşılması üçün ona mətni sintaktik bütövlər prizmasından yanaşılmalıdır. Dialoji və monoloji nitq, zəncirvari cümlələr də mətni sintaktik bütöv hesab oluna bilər. Semantik-sintaktik paralellik tabesiz mürəkkəb cümlələr arasındakı məna əlaqələrinin, həmçinin tabeli mürəkkəb cümlənin budaq növlərinin inteqrasiya və ya diferensiasiyasının özəyidir.

Mətn sintaksisi, dil tarixi, nitq mədəniyyəti, dialektologiya, üslubiyyat, bədii mətnin linqvistik təhlili ilə məşğul olan tədqiqatçılar, müəllimlər, ali məktəbin bakalavr və magistratura pilləsində təhsil alan tələbələr, eləcə də jurnalistlər və başqaları bu dissertasiyadan yararlanma bilərlər. Bir sıra monoqrafiya, dərslik, praktikum, proqramların hazırlanmasında bu tədqiqat işinin rolu ola bilər.

Dissertasiyanın aprobeiasyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları haqqında elmi-nəzəri konfranslarda məruzələr edilmiş, tədqiqatın əsas məzmunu respublika və respublikadankənar elmi məcmuələrdə nəşr olunmuşdur (14 məqalə).

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Dil tarixi və Azərbaycan dialektologiyası şöbələrində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 7 səhifə, I fəsil 31 səhifə, II fəsil 78 səhifə, III fəsil 48 səhifə, Nəticə 2 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 9 səhifə. Ümumi həcmi 179 səhifə – 300, 696 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiyyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeiasyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin

ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın **“Mürəkkəb cümlə. Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərində tabesiz mürəkkəb cümlənin semantik-sintaktik xüsusiyyətləri”** adlanan I fəslə 2 yarımfəsildən ibarətdir: **“Tabesiz mürəkkəb cümlələrin semantik-sintaktik strukturu”** və **“Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr”**. Burada qeyd olunur ki, bərabərhüquqlu asılılıq əsasında formalaşan tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərarası mənə əlaqələri sadalama, səbəb-nəticə, qarşılaşdırma-ziddiyyət, bölüşdürmə, aydınlaşdırma, qoşulma anlayışları əsasında müəyyənləşdirilir. Bu mənələrin ifadə olunduğu proses müəyyən zaman çərçivəsindədir. Mənə əlaqələrində semantik sıralanmanın rolu böyükdür. Tabesiz mürəkkəb cümlənin müasir Azərbaycan ədəbi dilindən semantik-sintaktik cəhətdən fərqlənməyən bütün mənə əlaqələri M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində müşahidə olunur.

Eynizamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə eyni anda baş verən və bitməmiş hadisələr sadalanaraq sintaktik bütöv əmələ gətirir. Sadalanan hadisələrdən hansının birinci, hansının ikinci, üçüncü və s. olmasına fərq qoyulmur. Ona görə də bu növ cümlələrdə komponentlərin yerini asanlıqla dəyişmək mümkündür. Komponentlər bir-birinə ya intonasiya, ya da tabesizlik bağlayıcıları (və, da, də, həm, həm də, nə, nə də) ilə bağlanır: Nuxulular. *Molla Həmid, bu dərviş nədir, bu xoruz nədir?* [MFA I, s.37]*. *Taxılımızı kim yığacaq, xırmanımızı kim döyəcək* [MFA I, s.149]. *Heydər bəy. ... nə inək yağı var, nə qoyun yağı* [MFA I, s.130]. *Kimisi bu cəhətdən ölür və kimisi zəif və lağər olur* [MFA I, s.206] və s.

Komponentləri paralelizm əsasında qurulan eynizamanlı cümlələr də vardır. *Heydər bəy. Pərvərdigara, bu necə əsrdir? Bu*

---

* Qeyd. Avtoreferatda istifadə olunmuş ixtisarlara: MFA I (Axundzadə, M.F. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / F.Axundzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 296 s.); MFA II (Axundzadə, M.F. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / F.Axundzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2, – 2005. – 376 s.); MFA III (Axundzadə, M.F. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / F.Axundzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.3. – 2005. – 296 s.).

necə zəmanədir? Nə at çapmağın qiyməti var, nə tüfəng oynatmağın hörməti var. Sabahdan axşamadək, axşamdan sabahadək arvad kimi dustaq alaçığın içində oturasan. Dövlət dəxi hardan olsun, pul hardan olsun? Ah keçən dövrlər! Keçən dövrlər! Hər həftədə, hər ayda bir karvan çapmaq olurdu, bir ordu dağıtmaq olurdu. İndi nə karvan çapmaq olur, nə ordu dağıtmaq olur. Nə Qızılbaş döyüşü var, Nə Osmanlı döyüşü var... [MFA I, s.121]. Mətnin əvvəlində sadalama və bu sadalamadan yaranan suallar (Nə necə əsrdir? Nə necə zəmanədir?), ardınca gələn aydınlaşdırıcı, izahedici cavablar bu mətni bir sintaktik bütövə çevirmişdir. Aktuallaşma əsasında (at çapmağın, tüfəng atmağın; dövlət, pul; karvan, ordu; Qızılbaş, Osmanlı) daha qabarıq verilən paralelizmlər qrammatik eynizamanlılığı daha da gücləndirir: qiyməti var, hörməti var; hardan olsun; karvan çapmaq olurdu, ordu dağıtmaq olur; döyüşü var.

Eynizamanlı birləşdirmə əlaqəsində təkrar olunan paralelizmlərin ixtisarı ellipsis yaradır. Ellipsisin baş verməsinin əsas səbəbi xəbər və xəbərlik şəkilçilərinin ixtisarı olur: *Ağa Mərdan. İşi nahaq, özü qayım və xəsis* [MFA I, s.179]; *Çünki nə külldə ixtiyar var, nə cüzvdə* [MFA II, s.69].

Eynizamanlı cümlələrdə zaman eyniliyi ilə bərabər, çox vaxt məkan eyniliyi də olur: *Şərəfnisə xanım ikinci damda ahəstə ağlaya-ağlaya yun darayır, kiçik bacısı Gülçöhrə yanında oynuyur* [MFA I, s.45]; *Yuxarıda Səkinə xanım oturub, Gülsəba böyründə ayaq üstə durubdur* [MFA I, s.167]; *Hamı gəlib-gedirdi, elə Məhəmməd otururdu və heç danışmırdı* [MFA II, s.63].

Ardıcılzamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə bitmiş və bir proses olaraq şüuri şəkildə ardıcılıqla davam edən hadisələr sadalanır: *Bu halda Hatəmxan ağa qaim səs ilə Şahbaz bəyi çöldən çağırır, Şahbaz bəy tez damdan çıxıb gedir* [MFA I, s.111]; *Hamıdan irəli xəlbiri qaldırıb özün qapıya salır, dalınca da o birilər, sonra da vəzir çıxır* [MFA I, s.104]; *Bu halda Səməd bəy Teymur ağa ilə içəri girir və hər ikisi baş əyirlər* [MFA I, s.113]. Nümunələrdən görünür ki, M.F.Axundzadənin, əsasən, səhnə əsərlərinin dilində işlənən “bu halda” ifadəsi ardıcılzamanlı cümlələr üçün səciyyəvi xüsusiyyətə çevrilmişdir. Bu tipli cümlələr “eynizamanlı”, “ardıcılzamanlı” terminlərinin bir əlaqədə – birləşdirmə əlaqəsində

verilməsinin, bir növ, təsdiqidir. İstər eynizamanlı, istərsə də ardıcılzamanlı “birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr açıq sıralı cümlələrdir, sadalama yolu ilə qurulur, ona görə də iki tərkib hissədən ibarət olduğu kimi, üç-dörd və daha çox tərkib hissədən də ibarət ola bilər”³.

a) çoxkomponentli eynizamanlı cümlələr: *Birisi müctəhidin yanına yüyürür, birisi şeyxülislamın yanına qaçır, birisi imam cüməyə şaki olur, birisi darugəyə gedir, birisi bəylərbəyiyə ərz eləyir, birisi şahzadə qapısına rücu edir* [MFA II, s.35]; *Bundan əlavə, cəhənnəmdə qırx zaviyə var və hər zaviyədə bir ilan var və hər ilanın qarnında üç yüz otuz əqrəb var və hər əqrəbin dişində üç yüz otuz zəhrdən səbu var* [MFA I, s.49].

b) çoxkomponentli ardıcılzamanlı cümlələr: *Bu halda qapı açılır, içəri girir Ağa Səlmən, yanında dörd nəfər sərbaz və Əziz bəy və onlardan sonra daxil olur Ağa Abbas, Hacı Qafur arvadı Zeynəb xanım və dörd nəfər şahid* [MFA I, s.184].

c) eynizamanlı və ardıcılzamanlı cümlələrin qarışığından yaranan çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Fərraşlar naziri yıxırlar, ayağın fələqqəyə salırlar, ikisi fələqqəni tutur, ikisi çubuq götürür* [MFA I, s.103]; *On gündən sonra ayrılırlar: birisi ala dağa gedir, birisi q ara dağa* [MFA II, s.90].

Bəzən eynizamanlılıq və ya ardıcılzamanlılıq sintaktik bütöv kontekstində davam edir: *Şah yedi, doydu, süfrə yığıldı. Aftafa-ləyən gəldi, şah əlini yudu. Qəhvə gətirdilər, içdi. Qəlyan verdilər, çəkdi* [MFA I, s.204].

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr, adətən, ikikomponentli olur. Birinci komponent səbəb, ikinci komponent isə həmin səbəbdən törəyən nəticəni bildirir. Bu cəhətinə görə ikinci komponentdə bir sual yaranır: Bu, niyə belə oldu? Bu hadisə niyə baş verdi?

Buna görə də səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə müqayisə edilməli

---

³ Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili sintaksis / Q.Kazımov. – Bakı: “Aspoliqraf LTD” MMC, – 2004. – s. 290.

olur: *Üç il divana düşdün, üç il sürgünə sürüldün, gözəl ömrün keçdi* [MFA I, s.34].

Bu cümlədə birinci komponent (üç il divana düşdün, üç il sürgünə sürüldün) səbəb, ikinci komponent isə (gözəl ömrün keçdi, yəni gözəl ömrün puç oldu) nəticə bildirir: – Niyə gözəl ömrün puç oldu? – Çünki ömrün divanda, sürgündə keçdi.

Bu cümlənin səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə variantı isə belə olmalı idi: *Gözəl ömrün keçdi (puç oldu), çünki üç il divana düşdün, üç il sürgünə sürüldün.*

Semantik cəhətdən bu cümlələrdə fərq hiss olunmur. Lakin qrammatik cəhətdən, asılılıq baxımından fərqlilik nəzərə çarpır: baş cümlə+budaq cümlə” tipində asılılıq daha çox hiss olunduğu halda (“çünki” tabelilik bağlayıcısının da burada rolu vardır), tabesiz mürəkkəb cümlə kimi işləndikdə bərabərhuquqlu asılılıq başlıca rol oynayır.

Bu isə onu göstərir ki, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə ilə səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr tarixən biri digərinin yaranmasına təsir göstərərək qarşılıqlı şəkildə inkişaf etmişdir. Bu prosesdə cümlənin komponentlərinin yerdəyişməsi də rol oynamışdır.

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr semantik cəhətdən iki qrupa ayrılır:

1. Həyata keçə biləcək iş və ya hadisənin birinin mümkünlüyündən bəhs edən bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr (ya, ya da, və ya, yainki, istər, istərsə də) bölüşdürmə bağlayıcıları (ya, ya da, və ya, yainki, istər, istərsə də) əsasında formalaşır. Məs.: Əziz bəy: *Ya gərək bu saatda bibini çağırıdım mənim qulağım eşidə-eşidə deyəsən ki, sən Ağa Həsənə getməyəcəksən, yainki gərək bu gün mən Ağa Həsəni öldürəm* [MFA I, s.160]. Bayram. *Vallah, ya onu öldürəm, ya özüm ölümə gedərəm!* [MFA I, s.94].

2. Eyni zamanda deyil, növbəlilik əsasında qurulan iş və ya hadisənin hər birindən bəhs edən bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri bir-birinə, adətən, “gah, gah da” bölüşdürmə bağlayıcıları ilə bağlanır.

Dilin inkişafı prosesində bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin həmcins üzvlərə doğru meyil etməsi labüddür. Bu, M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində də hiss olunur və bölüşdürmənin hər iki tipi həmcinslikdə də özünü göstərir: Şəhrəbanu xanım. *Amma mən ya gərək öləm, ya Şahbazı qoymayam getməyə* [MFA I, s.55]. Şərəfnisə xanım. ... *gah yunu qapıb, gah çarqatımı dartıb* [MFA I, s.46].... *özünüzü Əmr və Zeydə, xah peyğəmbər ola, xah imam ola, xah despot ola – əbdirəzil bilməyəsiz ...* [MFA II, s.95].

Həmcinslikdəki bölüşdürmənin bağlayıcısız variantlarına da təsadüf olunur: Hacı Qara. *Çubuqmu çəkirsiniz, qəlyanmı istirsiniz?* Belə cümlələrdə semantik bölüşdürməni ortaya çıxaran sual intonasiyası və ya sual ədatı olur.

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə sadalama intonasiyası olmur. Qapalı şəkildə təqdim olunmuş komponentlərdən biri digərinə qarşı qoyulur və ya komponentlərdəki fikir ziddiyyət təşkil edir. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlə komponentləri bir-birinə ya intonasiya, ya da qarşılaşdırma bağlayıcıları (amma, ancaq, halbuki, fəqət, lakin, isə, -sa, -sə) ilə bağlanır. Tərəflər ya təsdiq-inkarlıq, ya da antonimlik əlaməti ilə (həm leksik, həm də qrammatik antonimlərdən söhbət gedir) qarşılaşdırılır. Təsdiq-inkarlıq və ya antonimlik əlaməti, tərəfləri intonasiya ilə bağlanan cümlələrdə daha çox müşahidə olunur: Şərəfnisə xanım. *O biriləri yadımda qalmadı, elə bir bu yadımda qaldı* [MFA I, s.49]. Naçalnik. *Allahın əmrindən çıxana o dünyada qəzəb yetişər, padşahın əmrindən çıxana bu dünyada; Allahın əmrini bitirənə behişt var, padşahın əmrini bitirənə bu dünyada mərhəmət və şəfəqqət* [MFA I, s.157].

İntonasiya ilə bağlanan qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə nitqin sərbəstliyi, sadəliyi hiss olunduğu halda, bağlayıcı ilə işlənən cümlələrdə bir gərginlik, kəskinləşmə özünü göstərir. Təsadüfi deyil ki, el arasında belə bir ifadə də işlənir: “Bu işin bir əmması var”.

M.F.Axundzadənin əsərlərində qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin semantik baxımdan iki növü işlənmişdir.

1. Ziddiyyətli qarşılaşdırma: Sona xanım. *Gecə yarıdan ötübdür, hələ indiyədək görünməyir* [MFA I, s.174]. Hacı Qara. *Sizin qanınız çoxdan halaldır, amma bu zamanadək tökən olmuyub* [MFA I, s.145].

2. Müqayisəli-fərqləndirici qarşılaşdırma tipli cümlələrin komponentlərində verilən fikirlər, əsasən, müqayisə edilərək fərqləndirilir. Müsyö Jordan. *Cənab Linney bunu fərz edir üçümcü dərəcədə, amma mən onu ikimci dərəcədə fərz edəcəyəm* [MFA I, s.53].

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr, əsasən, iki-komponentli olur. İkinci tərkib hissə birinci tərkib hissədəki ümumi fikri izah edib aydınlaşdırır. Bu cəhətdən ikinci tərkib hissə cümlənin ümumi məzmunundakı fikri qapamış olur. İzahedici ikinci komponent sadalama yolu ilə təqdim edilsə belə, yenə cümlənin ümumi səciyyəvi əlaməti qorunub-saxlanılır. Tərkib hissələr bir-birinə intonasiya, bəzən də *yəni, yəni ki* aydınlaşdırma tabesizlik bağlayıcısı ilə bağlanır: Divanbəyi. *İş aşkardır: sən tutulubsan təqsir vaqe olan yerdə* [MFA I, s.86]; *Hələ qulaq as, üsulid-dinin bir əsli ədalətdir, yəni müsəlman olan kəs gərək xaliqi adil bilsin* [MFA II, s.51]. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qisminə aydınlaşdırıcı hissə sadalama yolu ilə təqdim olunur: *Yusif şahın üç qızı var idi: böyüyü on dörd yaşında, ortancısı on iki yaşında, kiçiyi səkkiz yaşında və iki oğlu var idi: altı yaşında, dörd yaşında ...* [MFA I, s. 204].

Qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr birinci komponent bitdikdən sonra əlavə bir fikrin də ikinci komponent vasitəsilə söylənilməsi nəticəsində yaranır. Bu əlaqədə olan tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri daha çox intonasiya ilə bağlanır.

M.F.Axundzadənin əsərlərində qoşulmanın semantik şaxələnməsi müşahidə olunur:

– qoşulma-qarşılaşdırma (ziddiyyət): Hacı Nuru şair. *Ondan ötrü ki, öz sənətini tərk edib bilmədiyin işə ayaq qoydun, həkimlik sənin sənətin deyil idi* [MFA I, s.33].

– qoşulma-nəticə: *Nə edim, “Yek kəlmə” ni gördüm, qanım coşdu, ağılım itirib sayıqladım; tövbə edirəm* [MFA II, s.148].

– qoşulma-səbəb: Heydər bəy. *Mənim atam Qurban bəy onu etməyib; mən ki onun oğlu Heydər bəyəm, mən də etməyəcəyəm!* [MFA I, s.122].

– qoşulma-şərt: Hacı Kərim zərgər. *Min manat da mənim üçün al, evimi girov verdim. Ağa Zaman həkim. Min manat da mənim üçün al, övrətimin bağını girov verdim. Səfər bəy mülkədar. Min manat da mənim üçün al, kəndim girov olsun* [MFA I, s.32].

– qoşulma-zaman: Mehtər. *Burda qaldığı ağılıma gəlmirdi, elə indiyədək xəlbiri axtarırdım* [MFA I, s.102]. *Mənim bu saatda nə atam var, nə anam, nə qardaşım; özüm öz vəkiliməm* [MFA I, s.161].

–qoşulma-aydınlaşdırma: *Qocurda bikaşılıqdan Mollayi-Ruminin vəsfini bir neçə gün özümə şügl etdim; başqa qərəzim yox idi*[MFA II, s.157].

M.F.Axundzadənin əsərlərində qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə yanaşı, sadə cümləni genişləndirən vasitələr – qoşulma konstruksiyalar da diqqəti cəlb edir: *Dəri papaq vasitəsilə baş daima isti olur və qanı öz tərəfinə ziyadə cəlb edir və bu səbəb ilə ənvari-əmraz peyda olur; göz ağrısı kimi və onun əmsalı kimi* [MFA II, s.54].

M.F.Axundzadənin əsərlərində qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələrin müxtəlif tipləri müşahidə olunur:

1. Qütblərdən biri sadə, digəri tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olan cümlələr.

2. Qütblərdən biri sadə, digəri tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olan cümlələr.

3. Hər iki qütbü tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olan cümlələr.

4. Sadalama əsasında qurulan mürəkkəb quruluşlu cümlələr.

Dissertasiyanın ikinci yarım fəslində tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələrdən bəhs olunur. Tabesiz mürəkkəb cümlələr onun komponentlərini əlaqələndirən vasitələrə görə iki qrupa ayrılır: bağlayıcı və bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin əlaqələnməsində tabesizlik bağlayıcıları iştirak edir. Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri isə intonasiya ilə əlaqələnilir. Komponentlərarası mənə əlaqələrinin həm

semantik, həm də qrammatik cəhətdən müəyyənləşdirilməsində hər iki vasitənin rolu vardır.

Dissertasiyanın II fəslı “**M.F.Axundzadənin əsərlərində tabeli mürəkkəb cümlənin semantik-sintaktik xüsusiyyətləri**” adlanır. Burada qeyd olunur ki, sadə və mürəkkəb cümlələrin işlənmə tezliyi dilçiləri hər zaman düşündürən məsələ olmuşdur. M.F.Axundzadə irsini bu məsələnin öyrənilməsində ən zəngin informasiya mənbəyi hesab etmək olar, çünki ədibin dilində sadədən mürəkkəbə, keçmişdən bugünə hər cür nitq formasını, rəngarəng cümlə modellərini görmək mümkündür. Bu məqsədlə müəllifin səhnə əsərlərindən, “Aldanmış kəvakib” povestindən, “Kəmalüddövlə məktubları” fəlsəfi traktatından, “Həsən bəy” məktubundan götürülmüş mətn əsasında bu əsərlərdəki sadə, tabesiz mürəkkəb, tabeli mürəkkəb, qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb, qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin tezlik sxemi aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilmişdir:

Əsərin adı	Sadə cümlə	Tabesiz mürəkkəb cümlə	Tabeli mürəkkəb cümlə	Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlə	Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə
Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər [16, s.41-43]	70,5%	12,75%	12,75%	0,98%	2,93%
Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah [16, s.50-52]	46,43 %	10,71%	19,64%	1,79%	21,43%
Hekayəti-xırs quldurbasan [16, s.84-86]	71,92 %	4,79%	15,76%	3,42%	4,11%
Sərgüzəşti-	51,25	13,75%	21,25%	10,00%	3,75%

vəziri-xani- Lənkəran [16, s.111- 113]	%				
Sərgüzəşti- mərdi-xəsis [16, s.150- 152]	62,83 %	7,08%	25,66%	0,89%	3,54%
Mürəfiə vəkillərinin hekayəti [16, s.182- 184]	62,00 %	5,00%	24,00%	1,00%	8,00%
Aldanmış kəvakib [16, s.190-192]	26,19 %	16,67%	26,19%	2,38%	28,57%
Kəmalüddövl ə məktubları [17, s.32-34]	30,00 %	12,50%	20,00%	2,50%	35,00%
Həsən bəyə [18, s.205- 206]	44,23 %	17,31%	30,77%	1,92%	5,77%

II fəslin “**Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-sintaktik strukturu**” adlanan birinci yarımfəslində sadə və mürəkkəb quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdən bəhs olunur. Tədqiqat işində baş və ya budaq cümlə qütblərinin sıralanması cümlə tipləri adı ilə qəbul edilmiş, “baş cümlə+budaq cümlə” modeli I tip, “budaq cümlə+baş cümlə” modeli isə II tip adlandırılmışdır.

Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə I tip daha işlək modeldir. Bu tip cümlələrdə məntiqi predikativ vurğu vasitəsilə "məlum olan" və aktuallaşmağa meyil edən tema (baş cümlədə) özündən sonra gələn budaq cümlədəki "yeni"nin – remanın açılmasını tələb edir:

a) mübtədəsi olmayan, lakin təsəvvür edilməsi mümkün olan baş cümlələr:... *dərviş Abbasın öhdəsinə müqərrirdir ki, hər axşam*

bu xoruzu gətirib, haman gördüyümüz rüsümü cari edib bir təzə yerdə bağlasın [MFA I, s.38]. *İndi məlum olur ki, belə ustalıq ilə söz qayırmaq, şeytanlıq eləmək onların işi imiş* [MFA I, s.90].

b) mübtədasi qəlib sözlə ifadə olunan baş cümlələr: *Bundan gələsi o var ki, sən bu qızların havasına yellənib uçursan, istəyirsən Parijə gedəsən* [MFA I, s.57]. *Bu nə işdir ki, mənim başıma gətirdiniz* [MFA I, s.41] *Bu qədər var ki, mən külli-ədyanı puç və əfsanə hesab edirəm* [MFA II, s.30].

Baş cümlələrdə işlənən “*o, bu, bu qədər*” sözləri mübtədanın qəlibi kimi çıxış etmişdir. “*Bu qədər*” qəlibi müasir ədəbi dildəki *bu da* qəlibinin yaxınmənalı sinonimidir. I tip budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələr bir-birinə iki vasitə ilə bağlanır:

a) intonasiya ilə: *Üç ildir, taxılımızı çəyirtkə yeyirdi* [MFA I, s.143].

b) “ki” aydınlaşdırma tabelilik bağlayıcısı ilə: *Sizin üzünüzün susuzluğundandır ki, Təbrizdə vəba və taun əskik olmur* [MFA I, s.162].

Aktual üzvlənmə nəticəsində baş və budaq cümlənin yeri məsələsinə müdaxilə də müşahidə olunur: *Ac, çılpaq ərəblər səni min iki yüz həştad ildir, bədbəxt etdilər* [MFA II, s.23].

M.F.Axundzadənin əsərlərində “ki” bağlayıcısı ilə işlənən mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr daha işləkdir.

Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində modallıq anlayışı xüsusilə hiss olunur. Bu baxımdan həmin cümlələri üç qrupa bölmək olar:

- 1) modallıq anlayışına daha çox yaxınlaşan cümlələr;
- 2) modallıq baxımından ikilik hiss olunan cümlələr;
- 3) modallıq anlayışından uzaqlaşan cümlələr.

“*Şahbaz, doğrudur ki, Parijə getmək istəyirsən?*” [MFA I, s.51] cümləsində Şahbazın Parijə getmək istəyinin həqiqət olub-olmadığının müəyyənləşdirilməsi üçün aktuallaşan hissə (doğrudur ki) semantik cəhətdən ikili paylaşmaya məruz qalmışdır: 1) Şahbaz, sən, həqiqətən, Parijə getmək istəyirsən? 2) Şahbaz, doğru deyirlər ki, sən Parijə getmək istəyirsən? 2-ci fikir semantik cəhətdən mətnə uyğun gəlir. Buna görə də Şahbaz, doğrudur ki, Parijə getmək

istəyirsən? cümləsi modallaşmaya meyl etsə də, mübtədə budaq cümləsi hesab olunur.

II tip mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə “bağlayıcı söz, -sa, -sə” şəkilçisi, bəzən də “ki” ədatı tərəfləri bir-birinə bağlayan vasitə kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə cümlələr M.F.Axundzadə yaradıcılığında çox məhdud şəkildə işlənmiş, budaq cümlədən sonra gələn baş cümlədə qəlib, yaxud qarşılıq sözdən, demək olar ki, istifadə olunmamışdır: *Molla İbrahimxəlilə hər kəs sikkəli pul gətirdisə, iki çəkisi bərabəri sikkəsiz xalis gümüş aldı apardı* [MFA I, s.32]; *Artıq nə qazansanız, sizin olsun* [MFA I, s.133]; *Hər kəs onu eşidibdir, fəhmin iddia edibdir* [MFA II, s.154].

M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində mürəkkəb cümlənin remasını təşkil edən xəbər budaq cümlələri baş cümlənin “odur, budur, ondan ötrüdür, bu idi, buradadır, ondandır, bu imiş, o idi, o imiş, belədir, ondan ibarətdir, o qədərdir” qəlib sözləri ilə ifadə olunmuş xəbərini izah edir.

M.F.Axundzadənin əsərlərində müşahidə olunan bu qəliblərin işlənmə tezliyi aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilmişdir:

budur	odur	bu idi	o idi, o imiş, bu imiş, belədir və s.
71,6 %	13,3 %	5,0 %	10,1 %

Göründüyü kimi, “budur” qəlibi baş cümlədə işlənmə tezliyinə görə birinci yerdə durur.

Əsasında “o, bu, belə” əvəzliliklərinin dayandığı bu qəliblər xəbərlik şəkilçiləri, “idi, imiş” hissəcikləri ilə işlənərək baş cümlədə sual doğuracaq hökmün verilməsinə səbəb olur. Məs.: *Sona xanım. Onun fikri budur ki, atam evində mənim birçəyimi ağarda* [MFA I, s.124]. *Fok. Yaxşısı odur ki, bir tərəfə qaçam* [MFA I, s.84]. *Ağa Mərdan. Mənim də gümanım bu idi ki, bu iş sizin laməhala xatirinizdə olacaqdır* [MFA I, s.181]. *Və qərəzi bu imiş ki, biz ona sitayiş edək* [MFA I, s.71].

Baş cümlədə işlənən qəliblər semantik və qrammatik baxımdan xüsusi mahiyyət daşıyır. Bəzi cümlələrdə bu iş və hökm subyektin məqsədi kimi ortaya çıxır: Şəhrəbanu xanım. *Bıy, Allahu sevirsən, baba dərviş, belə danışma, bu işlər tamam ondan ötrüdür ki, Şahbaz bir gün gözümdən uzaqlaşmasın* [MFA I, s.59].

Baş cümlənin xəbəri vəzifəsini daşıyan qəliblər bəzən subyektin kəmiyyətini ifadə edir: *Gümüş müştərisi o qədərdir ki, hər kürrənin gümüşünü bir ay, iki ay pişəki alıb pulun verirlər* [MFA I, s.39].

Tamamlıq budaq cümlələri başqa budaq cümlələrə nisbətə çox işləkdir. Burada daha çox “baş cümlə+budaq cümlə” modeli müşahidə olunur. Bu tip cümlələr 2 cürdür:

1. Baş cümlənin çatışmayan tamamlığını bildiren tamamlıq budaq cümləsi: Dilmanc. *Divanbəyi buyurur ki, sizdə qoz, fındıq çox olurmu?* [MFA I, s.89].

2. Baş cümlədə işlənmiş, lakin bir məna ifadə etməyən qəlib sözü izah edən tamamlıq budaq cümləsi: Hacı Kərim Zərgər. *Hələ sən bunu isbat elə ki, hər kişinin öz sənəti necə özünə iksirdir?* [MFA I, s.32].

Tamamlıq budaq cümləsinin “budaq cümlə+baş cümlə” modelində bağlayıcı söz və ya -sa² bağlayıcı vasitə rolu oynayır: Vəzir: ... *indi nəzarəti hər kəsə ki layiq görürsən, ona ver* [MFA I, s.113]. *Bundan sonra hər nə yazsam, öz bildiyim kimi yazacağam* [MFA II, s.150].

M.F.Axundzadənin əsərlərində təyin budaq cümləsinin analitik tipi geniş şəkildə işlənmişdir. Baş cümlədə təyin funksiyası daşıyan qəlib sözlər “o, bu, elə, belə, haman // həmin” işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuşdur.

Bayram. *Onun üçün istir səni öz oğluna, o tacikə, o maymağa verə ki, ömründə bir sərçə vurduğu, bir quzu oğurladığı yoxdur?* [MFA I, s.69]. *Onun xəyalına görə, bu haman balıqdır ki, öküzü, yəni Yeri daşıyan öküzü öz belində saxlayıbdır* [MFA II, s.36].

“Baş cümlə+budaq cümlə” tipli bu cümlələrin elə nümunələrinə də rast gəlmək olur ki, aktuallaşma baxımından inversiya hadisəsi müşahidə olunur. Məs.: Beşinci. *O dostunuz ki, Şeyx Sədinin tülkü hekayəsini sizə xatırlatmışdır, haqqı vardır* [MFA

I, s.179] cümləsində “haqqı vardır” hissəsi ilk baxışda qoşulma funksiyası daşısı da, *ki* bağlayıcı vasitəsinin asılılıq yarada bilmə qabiliyyəti “Şeyx Sədinin tülkü hekayəsini sizə xatırlatmışdır” hissəsinin təyin budaq cümləsi olduğunu üzə çıxarır. Cümlənin bu şəkildə qurulması Azərbaycan ədəbi dilinə xas olmayan “hansı ki” anlamına uyğun gəlir: O dostunuz, hansı ki Şeyx Sədinin tülkü hekayəsini sizə xatırlatmışdır, haqqı vardır.

Ə.Sadiqov bu tip cümlələri daxili təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə adlandırmış, bunun ümumxalq danışiq dilinə yad olduğunu göstərmişdir⁴.

S.Mehdiyeva yazır: ““Şəhriyar” dastanında da daxili təyin budaq cümləli mürəkkəb cümlələr, əsasən, müəllif dilində, bəzən də savadlı personajların nitqində özünü göstərir. Bu halın özü sübut edir ki, Azərbaycan ədəbi dilində daxili təyin budaq cümlələrinin işlənməsi sırf üslubi səciyyə daşmışdır. Bunun ümumxalq Azərbaycan dilinin sintaktik düzümü ilə heç bir bağlılığı yoxdur. Əks halda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları bizə material verməli idi”⁵.

Ümumiyyətlə, M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində “hansı ki” bağlayıcısı müşahidə olunmamışdır. V.Adilov yazır: “XIX əsr elmi əsərlərin dilindəki təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin III tipi “hansı ki” bağlayıcısı vasitəsilə yaranan budaq cümlələrdir. ...Bu tip təyin budaq cümlələri XIX əsrə qədərki yazılı abidələrimizdə işlənməmişdir. XIX əsr elmi əsərlərinin hamısında deyil, məhdud bir qisminə Əfşarın “Sərf-nəhv”, Şükrullah Məhərrəməzadə Qarabağinin “Risaleyi-ətfal” əsərlərində bu növ təyin budaq cümlələrinə təsadüf edilir”⁶.

M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində “hansı ki” bağlayıcı vasitəsi işlənməsə də, bu bağlayıcı vasitənin mövqeyinə yaxınlaşan məqamlar vardır.

---

⁴ Sadiqov, Ə.Ş. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində işlənmiş təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin xüsusi bir növü haqqında // Azərbaycan EA Xəbərləri. – Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. – 1976. – №1, – s. 64-71.

⁵ Mehdiyeva, S.H. Yazılı dastanların dili “Şəhriyar” dastanının materialları əsasında / S.Mehdiyeva. – Bakı: Elm, – 1991. – s.123-124.

⁶ Adilov, V.Z. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu / V.Adilov. – Bakı: Nurlan, – 2002. – s. 104

Zərflik budaq cümlələri baş cümlənin çatışmayan, yaxud qəlib sözlərlə ifadə olunan tərz, zaman, yer, kəmiyyət, səbəb, məqsəd zərfliklərini, xüsusiləşmiş zərflikləri, baş cümlədən doğan nəticəni və s. müəyyənləşdirir. Bununla da müxtəlif zərflik budaq cümlələri formalaşır.

M.F.Axundzadənin əsərlərində tərz budaq cümləsinin iki tipindən istifadə olunmuşdur. “Baş cümlə+budaq cümlə” tipli tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri bir-birinə “ki” bağlayıcısı və ya intonasiya ilə bağlanır. Baş cümlədə çox vaxt “elə, belə” qəlib sözləri işlənir.

Tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə nəticə, dərəcə əlamətləri də özünü göstərə bilər.

Nəticə əlaməti: Şəhrəbanı xanım. *İş belə keçdi ki, Şahbaz gedir Pariyə* [MFA I, s.55]. Vəzir. ...*necə yerə vurmuşam ki, biçərə uşaq bihiss yerdə nəqş bağladı, ancaq yarım saatdan sonra özünə gəldi* [MFA I, s.107].

Dərəcə əlaməti: Vəzir. *Qəflətən onun sağanağının bir tərəfini basdıqda, o biri tərəfi qalxıb dizimə belə toxunubdur ki, indi ağrıdan qıçımı qaldıra bilmirəm* [MFA I, s.103]. Tarverdi. *Vallah, acığım elə tutur ki, istirəm bu saatda yola düşəm, gedəm, adam soyam* [MFA I, s.76].

“Elə, belə” işarə əvəzlilikləri baş cümlədə tərz-hərəkət zərfliyinin qəlibi funksiyasını daşısa da, bəzən mübtəda və tamamlıq məzmununa da şərait yaratmış olur: Bayram. *Belə ola ki, Tarverdi burdan uşaqlaşsa, özgə yerə düşə* [MFA I, s.71]. Pərzad. ...*Həlbət mənim də qabağında belə yazılmışmış ki, gərək mən tacik arvadı olaydım* [MFA I, s.70]. Ağə Səttar. *Mən belə səlah görürəm ki, oları Ağə Mərdana tapşırırsınız* [MFA I, s.183].

Tərz budaq cümlələrinin “budaq cümlə+baş cümlə” tipi də M.F.Axundzadənin əsərlərində müşahidə olunur. Bu tip cümlələrin yaranmasında “bağlayıcı söz+qarşılıq söz” modelləri xüsusi rol oynayır: *Bu bərgüzidə hər necə çalsa, sən elə oynayasan* [MFA II, s.72].

M.F.Axundzadənin əsərlərində zaman budaq cümləsinin, əsasən, “budaq cümlə+baş cümlə” tipi müşahidə edilmiş, baş cümləyə bağlayıcı söz, bağlayıcı və intonasiya ilə bağlanmışdır.

Baş cümləyə “vəqta ki” bağlayıcı sözü ilə bağlanan zaman budaq cümləsi daha işlək formadır: *Vəqta ki, birisinə bin şillə vuruldu, müqəssiri kimi cərimə edər, kimi çubkarlığa müstəhəqq görər, kimi əfv edər* [MFA II, s.35]. *Vəqta ki, müxatəb mürasiləni ələ alır, lətafəsin cırıb atır, üzünün ismi də haman lətafə ilə aradan çıxır* [MFA II, s.38].

Deməli, “o surətdə” ifadəsi ayrı-ayrılıqda “o şəkildə, o halda, o zaman, o şərtlə” ifadələrinin mətni sinonimi olub, müxtəlif mənaların yaranmasına səbəb olmuşdur.

“Elə ki” bağlayıcı sözünün mətni sinonimi kimi çıxış edən “sonra ki” bağlayıcı sözü də diqqəti cəlb edir. Məs.: *Sonra ki bir beş-altı ay keçər, söhbət sallıq ki, sənin uşağın vəfat etdi* [MFA I, s.173].

M.F.Axundzadənin əsərlərində “ta, taki, tainki” bağlayıcı sözləri ilə baş cümləyə bağlanan zaman budaq cümlələrinə də rast gəlirik: *Tainki məclis münzəri oldu, Məhəmməd mənə yaxın gəlib dedi ki, mənim ilə sənin məbeyinində bir sirr var, eşit!* [MFA II, s.63]. *Taki zikrin tamam edir, sonra sailə mültəfit olub deyir...* [MFA II, s.99].

“Çün” sözü “çünki” səbəb bağlayıcısının sinonimi deyil, “elə ki” bağlayıcı sözünün sinonim variantı kimi çıxış edərək zaman budaq cümlələrinin formalaşmasında iştirak edir: *Çün tifl mane olurdu, həzrət qızıl almanı tullayırdı, tifl onun dalısınca gedəndə məşğuli-kitabət olurdu* [MFA II, s.58]. *...çün pərdəni qaldırdıq, bir böyük hücrə nəzərə gəldi* [MFA II, s.58].

“Budaq cümlə+baş cümlə” tipli yer budaq cümləsində komponentlər bir-birinə bağlayıcı sözlə bağlanır. Bağlayıcı vasitə kimi “-sa, -sə” şəkilçiləri də iştirak edə bilər: *Hər yerdə tapsalar, tutub qolu bağlı gətirsinlər* [MFA I, s.115]. *...hər yerə gedirsən, təziyədir* [MFA II, s.98].

Qarşılıq söz işlənməsə də, “hər yerdə, hər yerə” bağlayıcı sözü baş cümlənin “orada, o yerdə” qəlibini təsəvvürə gətizdirə bilər. -sa² şəkilçisi cümləyə şərt çaları daxil etsə də, semantik cəhətdən yer anlayışı ümumi məzmunu üstələyir: Tapdıqları yerdə tutub qolu bağlı gətirsinlər.

“Bir mərtəbədə, nə mərtəbədə” qəlibi baş cümlədə kəmiyyət, keyfiyyət və ya əlamət bildirən ismi xəbərlə əlaqəyə girir və dərəcə

anlayışını ifadə edir: Molla İbrahimxəlil. *Hələ yavaş! Müxtəsəri-kəlam gümüş xahiş edənlər bir mərtəbədə çoxdur ki, hətta mənə aman vermirlər ki, iksirin müddəti təkmilini itmamə yetirəm* [MFA I, s.39]. Hacı Nuru şair. ...*Əgərçi Xaçmazdan gələn bu Şeyx Salah sizi bir mərtəbədə inandırır və əqlinizi çaşdırır ki, mənim sözümə hərgiz etimad etməyəcəksiniz* [MFA I, s.33].

“Budaq cümlə+baş cümlə” tipində olan kəmiyyət budaq cümlələrinin komponentləri bir-birinə “hər nə qədər, nə qədər ki” bağlayıcı sözü və intonasiya ilə bağlanır: Əziz bəy. ...*Nə qədər ki, sənın qardaşın mənə sitəm edib məni səndən uzaq eləməyə çalışırdı, o qədər mənim məhəbbətim artıb, onun cövr və cəfasına səbr edib dayanmışam* [MFA I, s.160]. Hacı Qara. ...*Hacı qadanızı alsın, hər nə qədər istirsiniz, seçin* [MFA I, s.130].

Elə kəmiyyət budaq cümlələri də vardır ki, baş cümləyə həm bağlayıcı sözlə, həm də - sa² şərt şəkilçisi ilə bağlanır: Zeynəb xanım. ... *mən hər nə qədər istəsəydim, xərc edərdim* [MFA I, s.172].

Nəticə budaq cümləsinin formalaşma yolları fərqli olsa da, intonasiyanın olması mütləqdir:

1. Sual əvəzliyi və sual intonasiyası ilə formalaşan nəticə budaq cümləsi: Divanbəyi. *Axmaq, sənə qorxaq deyəndə nə olacaq idi, özünü xataya saldın?* [MFA I, s.96].

2. Sual ədatı və “ki” bağlayıcısı ilə formalaşan nəticə budaq cümləsi: Zübeydə. ...*sən məgər ağa Rzadan zorlusan ki, fəryadı heç yerə çatmadı?* [MFA I, s.162].

3. Baş cümləyə “ki” bağlayıcısı ilə bağlanan nəticə budaq cümləsi. Şəhrəbanu xanım. *Hatəm xan ağa, Şəhrəbanu xanım ölmüş imişlər ki, bir firəngi Şahbazı tovlaşdırıb Parijə apara!* [MFA I, s.48].

Bəzi səbəb budaq cümlələri “çün, çünki, zira ki” bağlayıcısının 1-ci işlənməsi nəticəsində “budaq cümlə+baş cümlə” tipi ilə formalaşmışdır ki, bu da müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün xarakterik deyil. *Çünki hər torpaqda cühuddan və ermənidən bir az var, bizim torpağımızda dəxi bir az olmaqları məsləhətdir* [MFA I, s.192].

Xəbəri feilin əmr şəklində olan məqsəd budaq cümləsi ən işlək forma olub baş cümləyə daha çox “ki” bağlayıcısı ilə bağlanır.

Şəhrəbanu xanım. *İsrağagün aşnası zərdablı Qurban bəyə kağız yazırdı ki, Şamaxı cəngilərinin vədəsini alsın, toya göndərsin* [MFA I, s.46].

Baş cümlədə məqsəd budaq cümləsinin yerini müəyyənləşdirən “ona binaən, ondan ötrü, ondan ötrü ki” qəlibləri də işlənə bilir: Şölə xanım. *Ona binaən qaça bilməyib, hər ikisi giriblər bu pərdənin dalısına ki, bəlkə, mən çölə-bayıra çıxan zamanda fürsət tapıb qaçsınlar* [MFA I, s.109].

“Ona binaən, onun üçün, ona görə” sözlərinin sinonimi kimi işlənən “çünki” bağlayıcısına da təsadüf olunur: *Çünki həmişə Şah Abbas oturan otağın qapısının dalında dururdu ki, çağırılan saat xidmət üçün hazır olsun* [MFA I, s.202-203].

Şərt budaq cümləsinin hər iki tipinə rast gəlinir.

“Baş cümlə+budaq cümlə” tipli sintaktik bütövlər tədqiq olunan əsərlərdə çox az işlənmişdir. Bu tipli şərt budaq cümlələri baş cümləyə “bəşərti ki, bu şərt ilə” qəlib sözü və “ki” bağlayıcısı ilə bağlanır: Heydər bəy. *Axır borc almışam, bu şərt ilə mənə verir ki, firəng malı gətirəm, qazancımı yarı bölək* [MFA I, s.126]. Namaz. *...Gətirdiyimiz şeylərin başın batırmaq, izin itirmək mənim boynuma, bəşərti ki, hər zəddən mənə yarı pay olsun* [MFA I, s.77].

“Budaq cümlə+baş cümlə” tipi çox işlək model olub, müxtəlif bağlayıcı vasitələrlə formalaşır. Bağlayıcı vasitələrə görə belə cümlələri bir neçə qrupa ayırmaq olar:

1. Sintetik şərt budaq cümlələri baş cümləyə -sa² və -a² morfoloji əlamətləri ilə bağlanır: Bayram. *Allah qoysa, ölməsəm, tezliklə səni bəxtəvər elərəm* [MFA I, s.93]. *Bu hülqüdsün və Firdövsinin kəlamını xəta dilində dəxi tərcümə edəsən, vazeh məzmun çıxar* [MFA II, s.157].

2. Analitik şərt budaq cümləsi baş cümləyə “əgər, madam ki, çünki, indi ki” bağlayıcılarının köməyi ilə bağlanır: Şərəfnisə xanım. *İkimci, əgər qulluq etmək istəyirsən, get Tiflisə, orda qulluq elə. Bir azdan sonra əgər istəyirsən, get başqa şəhərlərə ki, əl çatsın, ün çatsın* [MFA I, s.57] və s.

3. Analitik-sintetik şərt budaq cümləsi cümləyə “əgər, hərgah” bağlayıcıları və -sa,-sə, -a, -ə şəkilçiləri ilə bağlanır.

4. Asindetik şərt budaq cümlələri baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır: Pərzad. *Ay Bayram, allahı sevirsən, mənim ürəyimi qana döndərmə* [MFA I, s.70].

Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin inversiya ilə verilməsi M.F.Axundzadənin əsərlərində daha çox diqqəti cəlb edir: Hacı Nuru şair. *İndi yalnız tənaxahına da razıdır, əgər ələ gələ ...* [MFA I, s.34]. Nuxulular. *Saniyə, hər birimiz bir töhfeyi-həqir xidmətinə gətirmişik, əgər qəbul edib öz şəfqətini bizə şamil edə* [MFA I, s.36]. Bayram. *Mənə nəsib olmağın öz əlindədir, əgər istəsən* [MFA I, s.70]. Namaz. ... *Məgər mənə əvvəldən gələrdi, əgər quldurluğa əl qoymasaydım* [MFA I, s.79].

Əsasən, “əgər”, bəzən də, “madam ki” şərt bağlayıcısı, yaxud -sa, -sə şərt şəkilçisi bu cümlələrə qrammatik və semantik cəhətdən şərt məzmunu versə də, semantik baxımdan bunlara qoşulma cümlə kimi də yanaşmaq olar. Bu qənaətə gəlməyin əsas səbəbi budaq cümlələrdə qoşulma intonasiyasının hiss olunmasıdır.

Qarşılaşdırma budaq cümləsi baş cümlənin çatışmayan xüsusiləşmiş zərfliyini ifadə edir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, M.F.Axundzadənin də əsərlərində bu sintaktik bütövlərin yalnız “budaq cümlə+baş cümlə” tipindən istifadə olunmuşdur. Qarşılaşdırma budaq cümlələri baş cümləyə aşağıdakı üsullarla bağlanmışdır:

1. Analitik üsulla baş cümləyə bağlanan qarşılaşdırma budaq cümlələrində bağlayıcı və ədatların rolu əsasdır.

“Ki” bağlayıcısı bu sintaktik bütövlərin komponentlərini bir-birinə bağlamaqda çox işlək vasitələrdən olmasa da, semantik-qrammatik cəhətdən çox maraqlı modellər yarada bilir: *Bizim babamız Adəmə və anamız Həvvaya cənnətdə nə əskik idi ki, genə allahın əmrini sındırdılar və cənnətdən qovuldular?* [MFA I, s.208].

Cümlə ritorik sual şəklində qurulmuşdur. Bu sintaktik bütövün 1-ci komponentində “nə” sual əvəzliyi ilə yaradılan “nə əskik idi” ifadəsi “heç nə əskik deyildi” ifadəsinin müqabilində işlənmişdir. Sintaktik cəhətdən inkar məzmunlu bu ifadə 2-ci komponentdə

təsdiqlə qarşılaşdırılır: heç nə əskik deyildi, amma yenə Allahın əmrini sındırdılar və cənnətdən qovuldular.

Cümlədə bir nəticə əlaməti də hiss olunur. Bunun səbəbi baş cümlədəki xəbərlərin semantik məzmunu ilə bağlıdır: sındırdılar və nəticədə qovuldular.

Qarşılaşdırma budaq cümləsinin tədqiq olunan əsərlərdə analitik üsulla yaranan ən işlək modeli “əgərçi” güzəşt bağlayıcısı əsasında formalaşmışdır və (əgərçi ...)→[amma və ya lakin ...] quruluşuna malikdir: *Vəzir. Əgərçi namünasib təklifdir, amma müzayiqə yoxdur* [MFA I, s.118].

2. Sintetik üsulla baş cümləyə bağlanan qarşılaşdırma budaq cümlələri -sa, -sə şərt və -a, -ə arzu əlaməti ilə çıxış edir: Üçüncüsü. *Hər kim olsa, haqqına fikir çəkərik* [MFA I, s.138].*Səkinə xanım. ...Vallah, istər aləm tufana gedə, mən Ağə Həsənə gedən deyiləm* [MFA I, s.161].

3. Analitik-sintetik üsulla baş cümləyə bağlanan qarşılaşdırma budaq cümlələrində “əgərçi, əgər, hərçənd” bağlayıcıları, “nə qədər” bağlayıcı sözü ilə birlikdə -sa, -sə şərt, -a, -ə arzu əlamətləri, “da, də” qüvvətləndirici ədatı iştirak edir: *Şahbaz bəy. Əgər sən tək pərilər padşahı Pariji yıxdırsa da, halaldır* [MFA I, s.67]. *Əgər Ərəbistanın havasından sağ qalsan da, məbaliği-küllü sərf edirsən və zimmində əsla bir faydə yoxdur* [MFA II, s.90]. *Əgər sən xəstə olsan da, az-çox ağıllı olduğundan onun mənasını anlayacaqsan* [MFA II, s.195].

Durğu işarələrindən asılı olmayaraq, mətni sintaktik bütövlərdə inversiyanı görmək mümkündür: *Hatəm xan ağa. Necə ki, mən onları bilirəm ancaq Müsyö Jordanı görmək ilə və sözlərinə qulaq asmaq ilə. Əgərçi Qarabağdan başqa bir özgə yer görməmişəm* [MFA I, s.51]. *Hacı Qara. ... Heç kəsi gərək adam özünə yavuş qoymasın. İstər hər libasda olsa da* [MFA I, s.136].

Nümunələrdən görüldüyü kimi, inversiyaya uğramış hissələrdə semantik cəhətdən qoşulma əlamətləri çox qabarıqdır.

M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində bir-birindən maraqlı qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə modelləri müşahidə olunur. Bu cümlələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Baş cümləsi sadə, budaq cümləsi tabesiz mürəkkəb cümlə.
2. Baş cümləsi sadə, budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə.

3. Baş cümləsi sadə, budaq cümləsi daha mürəkkəb quruluşlu qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə.

4. Budaq cümləsi sadə, baş cümləsi mürəkkəb quruluşlu qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə.

5. Baş cümlə sadə, budaq cümlə paralel şəkildə olan qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr.

6. Qütblərinin hər ikisi mürəkkəb quruluşa malik olan qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə.

“Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr” adlanan II yarım fəsildə qeyd olunur ki, intonasiya, tabelilik bağlayıcıları, bağlayıcı sözlər, -sa, -sə şərt, -a, -ə arzu şəkilçiləri, modal sözlər, ədatlar və s. tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərini bir-birinə bağlayan əsas vasitələrdir.

M.F.Axundzadənin əsərlərində işlənmiş tabeli mürəkkəb cümlələr həm semantik-qrammatik, həm də semantik-üslubi baxımdan çox mükəmməl şəkildə qurulmuşdur. Bunların içərisində daha çox rolunu oynayan vasitə intonasiyadır – asindetik üsuldur.

Cümləni, ümumiyyətlə, intonasiyasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Komponentləri yalnız intonasiya ilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələr əsasən, “baş cümlə+budaq cümlə” tipli olur.

Sintetik üsulla komponentləri bir-birinə bağlanan cümlələrdə -sa,-sə; -a,-ə; -mı,-mi,-mu,-mü morfoloji əlamətləri geniş imkana malikdir.

Analitik üsulla formalaşan tabeli mürəkkəb cümlələrdə tabelilik bağlayıcılarının, “ki, da” ədatlarının rolu əsasdır.

Analitik-sintetik üsulla formalaşan tabeli mürəkkəb cümlələrdə həm tabelilik bağlayıcıları, həm də şəkilçi əlamətləri özünü göstərir.

III fəsil **“M.F.Axundzadənin əsərlərində mürəkkəb cümlə sintaktik bütövlər kontekstində”** adlanır. Bu fəsil 3 yarım fəsildən ibarətdir: **“Sintaktik bütövlərin sərhədinin müəyyənləşdirilməsi”**, **“Monoloji və dialoji nitqdə mətni mürəkkəb cümlələr”**, **“M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində sintaktik bütövlərin semantik diferensiallaşması”**. Burada göstərilir ki, bir cümlənin sərhəndən kənara çıxmadan təhlillər aparmaq, yalnız cümlə çərçivəsində fikir yürütmək semantik cəhətdən bir çox məsələləri tədqiqatdan kənarda qoyur. M.F.Axundzadənin mətnaltı mənalardan,

eyhamlardan, satirik və yumoristik priyomlardan istifadəsi bəzən bir cümlə daxilində deyil, sintaktik bütövlər kontekstində aydınlaşır.

Bu xüsusda Q.Kazımov yazır: “*Ünsiyyətin əsas vahidi olan cümlə bitmiş fikir ifadə etsə də, onun ifadə etdiyi fikir bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır. Cümlə onu əhatə edən cümlələr birliyində, mətn mühitində struktur-semantik xüsusiyyətlərini tam şəkildə üzə çıxara bilir. Cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur*”⁷.

Kamal Abdulla yazır: “*Biz mətn dilçiliyinin dərinliklərinə nüfuz etdikcə, ayrıca cümlənin və onun son parametrlərinin, eləcə də cümlə daxilindəki ayrıca sözün cümlədə davranış prinsiplərinin sirlərinə bələd ola bilirik*”⁸.

Mikromətnin seçilməsi həmin mətnin üzərində işləyəcək şəxsin məqsədindən asılı olsa da, sərhədi semantik-qrammatik davamlılığın hüdudu ilə müəyyənləşir.

Məlumdur ki, yüzilliklər, minilliklər boyu durğu işarələrindən istifadə olunmamışdır. Fikir bitkinliyi, cümlə sərhədi şifahi nitqdə fasilə, intonasiya, məntiqi vurğu və s. vasitəsilə çatdırılmış, yazılı nitqdə isə bunun xüsusi bir göstəricisi olmamış, yalnız qrammatik-semantik bağlılıq əsasında bu funksiya yerinə yetirilmişdir.

Naçalnik. *Heydər bəy, əgərçi quldurluq cəhətindən sənəin təqsirin yoxdur, amma çün başburtsuz sərhəddən o taya keçib, qaçaq mal gətirib murov göndərən qarovulların üstünə qılinc və tufəng çəkibsiniz. Zakona görə gərək mən bu saatda sizi dustaq edib Qalaya aparam* [MFA I, s. 156].

Bu sintaktik bütöv birlikdə ikiqütblü, üçkomponentli qarışıq tipli mürəkkəb cümlədir. Nöqtə işarəsi qoyularaq ikinci bir cümlə kimi təqdim olunan “zakona görə gərək mən bu saatda sizi dustaq edib Qalaya aparam” cümləsi əslində qarışıq tipli mürəkkəb cümlənin 3-cü komponentidir.

---

⁷ Kazımov, Q.Ş. Azərbaycan dilinin qrammatikası / Q.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – s. 870.

⁸ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.Abdullayev. – Bakı: MTM-Innovation, – 2016. – s. 221.

Bu qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlənin 1-ci qütbü birkomponentli “Heydər bəy, əgərçi quldurluq cəhətindən sənin təqsirin yoxdur” cümləsidir. Bu, qarşılaşdırma budaq cümləsidir, “əgərçi” bağlayıcısı 2-ci komponentdəki “amma” bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanmışdır. 2-ci qütb mürəkkəb quruluşlu baş cümlədir. Bu qütbü təşkil edən 2-ci və 3-cü komponentlər inversiyaya uğramış cümlələrdir. Birlikdə xüsusiləşmiş zərfliyi çatışmayan baş cümlə olsa da, bu baş cümlə səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir, “çün” bağlayıcısı isə səbəb budaq cümləsinə baş cümləyə bağlayan vasitədir: zakona görə gərək mən bu saatda sizi dustaq edəm, çünki başburtsuz sərhəddən o taya keçib, qaçaq mal gətirib murov göndərən qarovulların üstünə qılınc və tufəng çəkibsiniz.

Dialoji nitqdə semantik-sintaktik bağlılığın hansı şəkildə olduğunu müəyyənləşdirmək üçün “Hekayəti-xırsi-quldurbasan” əsərindən bir parçaya nəzər salaq:

Bayram. *Ağa, təqsirli mənəm, bir ərzimə qulaq asın.*

Divanbəyi. *Necə təqsirlisən? Nə danışırsan?*

Bayram. *Ağa, Tarverdini mən öyrədib quldurluğa göndərdim.*

Divanbəyi. *Niyə?*

Bayram. *Ondan ötrü ki, mənim sevgilimi istirdi əlimdən alsın.*

Divanbəyi. *Yoxsa sənin sevgilin budur? (Pərzada işarə edib).*

Bayram. *Bəli, budur, başına dönüm!*

Tarverdi. *Ağa, başına dönüm, məni yoldan çıxartdılar. Mən bir fəqir dinc adamam. Mənə dedilər ki, qorxaqsan; mən də qorxumdan ki, mənə ürəksiz deməsinlər, quldurluğa getdim.*

Divanbəyi. *Axmaq, sənə qorxaq deyəndə nə olacaq idi ki, özünü xataya saldın?*

Tarverdi. *A başına dönüm, onda mənə qız gəlmirdi. Bu qız ki, görürsən, mənim əmim qızı və mənim deyiklidir. Mənə dedilər ki, əgər bir qoçaqlıq eləməsən, ad çıxarmasan, heç vaxt bu qız sənə arvad olmayacaq. Mən də yerdən oldum, quldurluğa getdim, qəzadan köpək oğlunun ayısına rast gəldim [MFA I, s.96-97].* Semantik-sintaktik əlaqə baxımından Bayram→Divanbəyi dialoqunda tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin parçalandığını görmək mümkündür. Divanbəyinin dili ilə verilmiş sual cümlələri çıxarılsa, Bayramın ifadə etdiyi cümlə belə alınar:

“Ağa, təqsirli mənəm, Tarverдини mən öyrədib quldurluğa göndərdim, ondan ötrü ki, mənim sevgilimi istirdi əlimdən alsın”. Bu qarışıq tipli mürəkkəb cümlədir. “Ağa, təqsirli mənəm” hissəsi baş cümlədir. Qalan hissə isə baş cümləyə intonasiya ilə bağlanan səbəb budaq cümləsidir. Budaq cümlənin tərkibində üç komponent işlənmişdir. 1-ci komponent – “Tarverдини mən öyrədib quldurluğa göndərdim” baş cümlədir. 2-ci (“istirdi”) və 3-cü (“mənim sevgilimi əlimdən alsın”) komponentlər isə birlikdə yenə səbəb budaq cümləsi yaradır (mənim sevgilimi əlimdən almaq istədiyi üçün). Bu səbəb budaq cümləsinin tərkibində isə inversiyaya uğramış tamamlıq budaq cümləsi (mənim sevgilimi istirdi əlimdən alsın – istəyirdi ki, mənim sevgilimi əlimdən alsın) işlənmişdir. Deməli, bu dialoqda əsas fikir Bayrama məxsusdur, divanbəyi yardımçı rolu oynayır. Divanbəyi→Tarverdi dialoqunda isə fərqli bir mətnlə qarşılaşırıq. Divanbəyinin dilində işlənmiş “*Axmaq, sənə qorxaq deyəndə nə olacaqdı ki, özünü xataya saldın?*” cümləsində əvvəl “nə sual əvəzliyi və cümlə daxilində özünə leksik mənə qazanmış olacaqdı” (baş verəcəkdə) köməkçi feili ilə işlənmiş baş, sonra isə baş cümləyə “ki” bağlayıcısı ilə bağlanmış nəticə budaq cümləsi işlənmişdir. Dialoqun qarşı tərəfini təşkil edən nitqdə – Tarverdinin nitqində isə “*A başına dönüm, onda mənə qız gəlmirdi*” cümləsi işlənmişdir. Bu cümlənin yarımçıqlığı, bir komponentinin çatmadığı açıq-aşkar hiss olunur: hansı halda? nə zaman? Bunun cavabı isə Divanbəyinin “sənə qorxaq deyəndə” ifadəsindədir.

Bayram→Divanbəyi dialoqunda əlaqələndirmə möhkəm olduğu halda, Divanbəyi→Tarverdi dialoqunda əlaqələndirmə zəifdir.

Mürəkkəb cümlə özlüyündə bir sintaktik bütöv olaraq əsl semantik mahiyyətini bir neçə cəhətdən üzə çıxarmış olur: komponentlərin həm ayrılıqda, həm də birgə fikri ifadəsi; aktual üzvlənmənin fikrin ifadəsinə bağlılığı; məntiqi predikativ vurğunun yaratdığı mənə; nitq etiketlərinin, idiomatik ifadələrin, modallığın, müraciət formalarının və s. sintaktik bütövə birbaşa müdaxiləsi; bağlayıcı vasitənin daşdığı funksiya; mətnaltı mənə, ironiya və onun işlənmə məqsədi; fikrin ifadə olunduğu zaman və məkan; işlənmə mövqeyindən asılı olaraq yaranan mənə; dialektal mühitin məqsədli təqdimatı, həmçinin canlılıq yaratmaq, mənəni daha dəqiq ifadə

etmək üçün dialekt vahidlərindən səmərəli istifadə; xarakteri müəyyənləşdirən məna; müəllifin fikri niyyətindən asılı olan obyekt və subyekt münasibətləri; sintaktik bütövün hüdudunu müəyyənləşdirir biləcək məna və s.

Bütün bu amillər sintaktik bütövü həm qrammatik, həm semantik baxımdan tamamlayır.

Müəllif inversiyadan da bir neçə məqsədlə istifadə etmişdir: dialoq zamanı tərəf müqabilinə təsir göstərmək məqsədilə, baş verən situasiyadan asılı olaraq, obrazın əhvali-ruhiyyəsinin təqdimi məqsədilə, qeyri-millətdən olan şəxsin nitqinin təqdimi baxımından, aktualaşdırmanı gücləndirmək məqsədilə.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat prosesində əldə edilmiş elmi qənaətlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində müşahidə olunan mürəkkəb cümlələrin və bu cümlələrin işləndiyi mətnlərin semantik-sintaktik cəhətdən araşdırılması nəticəsində Azərbaycan dilinin nə dərəcədə zəngin bir dil olduğu, bu dildə fikri ifadə etmək imkanlarının hədsiz genişliyi bir daha üzə çıxarılmışdır.

2. Tədqiqata cəlb olunmuş materiallar əsasında müəyyənləşdirilmişdir ki, mürəkkəb cümlələr standart quruluşa malik olmaqla yanaşı, həm də dəyişkən xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, qrammatik dəyişmələrin semantik, semantik dəyişmələrin də qrammatik struktura təsiri böyükdür. Bəzən isə qrammatik dəyişmələr baş versə də, cümlə semantik dəyişməyə məruz qalmır. Yaxud əksinə, qrammatik cəhətdən heç bir dəyişmə baş vermir, semantik cəhətdən şaxələnmə, məna genişlənməsi özünü göstərir.

3. Sadə cümlənin mürəkkəbə, mürəkkəb cümlənin sadəyə doğru inkişafı bu materiallarda qabarıq şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Sadə cümləni genişləndirən vasitələr (cümlə üzvlərinin əlavəsi, həmcins üzvlər və onlarda ümumiləşdirici sözlər, xüsusiləşmə, dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər və s.) mürəkkəb cümlələrin sadələşməyə doğru inkişafını şərtləndirən amillərdir. Hətta mürəkkəb cümlə daha mürəkkəb konstruksiyaya malik cümlələrə də çevrilə bilər. Çünki fikir mürəkkəbləşdikcə sintaktik bütöv komponentlərinin sayca artıb mürəkkəb konstruksiyalar yaratması labüddür.

4. Müasir ədəbi dilimizdə tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin müəyyən edilmiş bütün növləri Axundovun dilində də eyni qrammatik semantikaya malik olmuşdur. Müəllifin dilində işlənmiş tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr quruluş etibarilə müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki eyniadlı cümlələrdən heç nə ilə fərqlənmir, yalnız bağlayıcı vasitələrdə müəyyən fonetik və semantik dəyişmələr nəzərə çarpır. Birləşdirmə və qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr işlənmə tezliyinə görə digərlərinə nisbətə üstünlüyə malikdir. Bölüşdürmə, aydınlaşdırma, səbəb-nəticə və qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin sayı onlara nisbətə məhduddur. Qarşılaşdırma, şərt və təyin budaq cümlələrinin semantik-sintaktik cəhətdən maraqlı növləri vardır.

5. Mətni mürəkkəb cümlənin hüdudunu, semantik-sintaktik tamlığını müəyyənləşdirən bir çox vasitələr vardır. Bunların içərisində intonasiya, bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər, ədatlar, bağlayıcı funksiya daşıyan, asılılıq yaradan şəkilçilər (-sa, -sə, -a, -ə, -mı, -mi, -mu, -mü) və s. xüsusilə seçilir. Bəzi bağlayıcı vasitələr tarixi faktor kimi müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisəyə cəlb oluna bilər. Bunlar fonetik dəyişmə ilə, omonim, sinonim variantlarla diqqəti cəlb edir (əgərçi, çün, vəqta ki, ta, dəxi, çünki / indi ki, çün / elə ki və s.). Bağlayıcı vasitələrin tədqiqində iki mühüm nəticə də müəyyənləşdirilmişdir: semantik yük intonasiya ilə bağlılıqda daha çox sözlərin, bağlayıcı və digər vasitələrlə bağlılıqda isə daha çox həmin bağlayıcı vasitələrin üzərinə düşür.

6. M.F.Axundzadənin əsərlərində işlənən mürəkkəb cümlələrin sintaktik bütövlər kontekstində tədqiqi göstərir ki, yalnız müasir dil materiallarının deyil, dil tarixi materiallarının da mikromətnlər, lazım gələrsə, makromətnlər səviyyəsində araşdırılması önəmlidir. Sintaktik bütövlərin sərhədinin müəyyənləşdirilməsi, semantik diferensiallaşmanın öyrənilməsi, dialoji və monoloji nitqdə mürəkkəb cümlələrin təqdimi yolları mətni sintaksisin tədqiqində maraqlı məqamları üzə çıxarır. Ümumiyyətlə, M.F.Axundzadə irsi daim tədqiqata ehtiyacı olan bir bazadır. Azərbaycan dilinin sintaksisinin tarixi, dialektoloji və müasir baxımdan araşdırılmasında tədqiqatçılara zəngin material verir.

Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar aşağıdakı tezis və məqalələr çap olunmuşdur:

1. Monoloji və dialoji nitqdə mürəkkəb cümlələr // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun Əsərləri (xüsusi buraxılış), – 2012. – s. 135-137.

2. Yazılı mənbələrdə mürəkkəb cümlənin işlənmə tezliyi və məntiqi-predikativ vurğu // Azərbaycan şərqşünaslıq elminin inkişaf yolları (akademik Vasim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfrans materialları), – Bakı: – 27-28 iyun, – 2013, – s. 96-97.

3. Mürəkkəb bütövlərdə semantik diferensiallaşma // Əli bəy Hüseynzadənin 150 və akademik Məmmədəğa Şirəliyevin 105 illik yubileyləri şərəfinə keçirilən “Sələflər və Xələflər” I beynəlxalq simpoziumunun materialları, – Bakı: – 22-24 oktyabr, – 2014, – s. 406-410.

4. Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərində mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə // – Bakı: Gənc Alimlərin Əsərləri, – 2015. № 12, – s. 219-224.

5. XIX əsr dramaturgiya dilində mürəkkəb cümlənin modallaşmağa doğru transformasiyası // Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 93 illiyinə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların IV beynəlxalq elmi konfrans materialları, – Bakı: – 29-30 aprel, – 2016, – s. 869-870.

6. M.F.Axundzadənin əsərlərində şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan vasitələr // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. № 14, – s. 114-125.

7. Сложное предложение в контексте синтаксических целого // – Украина: Мова і культура, – 2018. випуск 21, том VI (195), – с. 219-225.

8. M.F.Axundzadənin əsərlərində təyin budaq cümləsi // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – “Elm və Təhsil”, – 2018. – s. 112-125.

9. Tarihi kaynakların karmaşık sözdizimsel bütün bağlamında araştırılması // II Uluslararası sosyal bilimler kongresi, – Nevşehir-Türkiye: – 31 yanvar-2 fevral, – 2019, – s. 1122-1131.

10. M.F.Axundzadənin əsərlərində tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərinin semantik-qrammatik əlaqəsi // – Bakı: Gənc tədqiqatçı, – 2019. №1, cild 5, – s. 147-157.

11. Yazılı mənbələrin sintaktik bütövlər kontekstində tədqiqi . AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, – İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinə həsr olunan “İmadəddin Nəsiminin poetik dili və Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi məsələləri” mövzusunda respublika elmi konfransı, – Bakı: – 29 noyabr, – 2019, – s.203-208.

12. Комизмы в произведениях Мирза Фатали Ахундаде // – Россия: Национальная ассоциация ученых (НАУ), – 2020. – 3 часть (№51), – с. 55-58.

13. Сложные целые в произведениях Мирза Фатали Ахундаде // – Россия: Национальная ассоциация ученых (НАУ), – 2020. – 3 часть (№51), – с.59-63.

14. Понятие причины и следствия в сложных предложениях // XXVII Международная научно-практическая конференция, – Москва: – 15 февраля, – 2020, – сборник статей, – с.232-235.

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 oktyabr 2021-ci il tarixində saat 12⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 28 sentyabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 24.09.2021

Kağız formatı: 60x84 16¹

Həcm: 49 385

Tiraj: 100